

MAGYAR DIÁKOK SKÓCIÁBAN (1843–1899)*

A magyar peregrináció történetéről szóló tanulmányokban és adattárakban általában nem szerepel Skócia; a vállalkozó kedvű magyar diákok legfeljebb Angliába jutottak el, ha pedig néhányan tovább kalandoztak, beiratkozni nem volt pénzük, így a skóciai látogatásnak nem maradt írásos nyoma. Ezért feltűnő, hogy az 1840-es évektől megjelennek, sőt egyre többen lesznek magyar diákok a matrikulában. Érdemes megismerni, hogyan alakult ki a napjainkig tartó, főleg kálvinista kapcsolat Skócia és Magyarország között.

A 19. század Skóciában többek között a fölerősödő vallásos aktivitást, a mindennapokba behatoló egyházi életet jelentette. Ennek egyik jele és következménye a *Free Church of Scotland* (Skót Szabad Egyház) intézményes létrejötte 1843-ban. Az egyházszakadás (Desruption) főként az állam beavatkozását küszöbölte ki. Ez az időszak nem volt hosszú: 1900-ban megeremtelék az uniót, azaz a presbiteriánus egyházzal United Free Church néven újraegyesültek. Az öt-hat évtized azonban a Skót Szabad Egyház rendkívül tevékeny, mozgalmas korszaka. Legfontosabb intézménye, mondhatni főhadiszállása az Edinburgh-i Egyetem 1843-ban önálló karrá vált teológiai fakultása, a *New College*. Valamennyi skót egyetemen volt persze évszázadok óta teológiai kar, de azok az egyházon keresztül szorosan kötődtek az államhoz, így például a professzorok kinevezési jogában is. A New College viszont teljesen önálló volt. Létrejöttével megváltozott a teológiai oktatás szerepe is. A New College-ba iratkozás előfeltétele négy év bölcseleti stúdium, majd újabb négy évet fordítottak a lelképásztorok magas színvonalú szakmai képzésére. A New College-ban tanuló külföldi diákok száma ezért is igen magas, jóllehet korábban is kedvelték az Edinburgh-i Egyetemet az angol, ír, amerikai és a kontinens nyugati feléről érkező hallgatók. (Orvosi kara különösen jelentős volt, diákjai között találjuk például Darwint is.)

Magyar diák persze kevés jutott túl a kontinens partjain.¹ Gyaníthatóan megfordultak a távoli Skócia egyetemlein, sőt vendégként az előadásokra is bejuthattak, beiratkozott magyar diák azonban alig akadt. Talán kettő:

1. *Joannes Petroselinus* az Aberdeeni Egyetem híres Marischal College-ának² diákja. *Pannonusként* regisztráltatja magát, két tanévben is:

Admissi in classe prima, anno 1681 (sess. 1680–81).

* Készült a Soros Alapítvány támogatásával.

¹ L. GÖMÖRI György, *Angol-magyar kapcsolatok a XVI-XVII. században*, Bp., 1989. és a *Fontes Rerum Scholasticarum Szegeden* szerkesztett kötetei, szerk. KESERŰ Bálint.

² Érdemes idézni a skót felsőoktatás történetének megdöbbentő adatait: a távoli, apró, Anglia mögött háttérbe szorult Skóciának a modern kort megelőzően négy jelentős egyeteme működött (egyébként napjainkig folyamatosan). A reformáció előtt, tehát középkori szervezeti és püspöki kezdeményezésű (pápai bullával és királyi chartával megerősített) három:

1411. Saint Andrews

1451. Glasgow

1494. Aberdeen

továbbá a városi alapítású, reformáció utáni:

1583. Edinburgh.

Ugyanő 1682–83-ban teológus hallgató.³

2. Esetleg magyar egy bizonyos *Adam Kuhn*, aki 1766-ban iratkozott be Edinburgh-ban medikusként, majd morálfilozófiára is.⁴ A 19. század közepéig a néven kívül semmilyen adat nem szerepelt az edinburgh-i anyakönyvekben, így az ismeretlen Kuhnról nem tudunk semmit.

A New College anyakönyvében a két legelső külföldi hallgató, rögtön az oktatás megindulásakor, 1843 őszén a Pesthről érkezett *Edersheim, Alfred Hungarian* és *Tomory, Alex. Hungarian*.

Őket az 1860-as évek második felétől kezdve egy-két évenként követte 1–2–3 magyarországi diák, debreceni, enyedi, kolozsvári, sárospataki, de főképpen pesti tanulmányok után. A jelenség figyelemre méltó, hiszen a skót–magyar református kapcsolatok ma is elevenek. Hörcsik Richárd⁵ a közelmúltban feldolgozta a New College-ban tanuló magyar diákok adatait egészen napjainkig. Figyelme azonban nem terjedt ki a Skót Misszió igen jelentős tevékenységére, mely pedig nem pusztán egyháztörténeti adalék, hanem művelődéstörténeti és szociológiai ismereteink rendkívül fontos kiegészítője is lehet.

A Skót Misszió

A „misszió” a magyar nyelvben általában a távoli, nem-keresztény és igen eltérő kultúrájú országokban végzett keresztény hittérítést jelenti, az angolban a fogalom ennél jóval összetettebb. A skóciai protestáns (főleg kálvinista) egyház egyik legtöbb hívét megmozgató aktivitása még a 20. században is a missziós munka volt: Skóciában, illetve Angliában a szekularizálódó lelkeket igyekeztek megnyerni és visszatéríteni Krisztushoz.⁶

A kontinensen a zsidóság térítése a 19. század második felétől került előtérbe, e fő hullámot azonban jóval megelőzte a glasgow-i Robert Wodrow.⁷ Az ő hatására több lelkes skót fiatal kezdett németül tanulni, s felkészülni a zsidók körében végzendő hittérítésre.

1839-ben a skót egyház egyetemes gyűlése úgy határozott, hogy a missziós tevékenység előkészítésére küldöttség utazzon a Szentföldre. Áprilisban négyen indultak: Alexander Black professzor, Dr. Alexander Keith, Robert Murray McCheyne és Andrew Alexander Bonnar.⁸ Mindegyikük nevével találkozunk valamilyen módon a későbbi pesti zsidó misszióval kapcsolatban.

³ ANDERSON, Peter John (szerk.), *Fasti Academiae Mariscallanae Aberdonensis. Selections from the Records of the Marischal College and University 1593–1860*, Vol. I–III., Printed for the New Spalding Club, Aberdeen, 1889, 1898. Petroselinus matrikulációja a II. kötet 251. lapján. A III. kötet *Index*ében, a 140. lapon: *Petroselinus, John, Hungarian*.

⁴ A négy skót egyetem közül az edinburgh-i az egyetlen, melynek adatait nem adták ki nyomtatásban. A matrikulációs adatokat Dr. Alexander MORGAN feldolgozta, 1933–34-ben, az anyag azonban szintén kiadatlan: *Matriculation Roll of the University of Edinburgh (Arts, Law, Divinity)*. A gépiratot az Edinburgh-i Egyetem Központi Könyvtárának Special Collection-je bocsátotta rendelkezésemre, ahol végigolvashattam az eredeti kéziratos köteteket is. Az eredetiben az 1766-os év betűrendes listájában a 44. lapon ez áll: *Adam Kuhn Med. Pract. & Theoret. Clin*, majd a 49. lapon: *Disci D. Adam Ferguson Phil Moralis Proff. Decr 1766 Adam Kuhn 2* (ahol a 2-es szám a másodszori beiratkozásra utal).

⁵ HÖRCSIK Richárd, *The History of the Hungarian Scholarship at Edinburgh*. Kézirat a New College könyvtárában.

⁶ A még az 1960–70-es években is élő belső missziós tevékenységnek bizonyítéka a fiatal angol író, Jeanette Winterson erősen önéletrajzi ihletésű regénye: *Oranges Are Not the Only Fruit*.

⁷ CARLYLE, Gavin, Rev., *Life and Work of the Rev. William Wingate Missionary to the Jews*. London-Glasgow, é. n. [cca. 1900], 5.

⁸ Uo. 11–12.

Az erősen katolikus Habsburg területekre nem terveztek missziót, bár tudtak a magyarországi kálvinista és zsidó lakosság létszámáról. Egy véletlennek köszönhetően azonban mégis Pest lett a skót zsidó misszió első állomása. (Utána Wroclaw, Moldávia, Prága, Róma és Konstantinápoly következett.) Black professzor ugyanis a Szentföldön leesett a tevéjéről, s gyógykezelésre a legrövidebb – tehát Pesten keresztül vezető – úton hazaindult, dr. Keith kíséretében. Állapota azonban útközben tovább romlott, így Pesten kényszerpihenőt kellett tartaniok, annál is inkább, mert közben Keith is ágyának esett. A pesti tartózkodás egyszerre kalandos és gyümölcsöző: József főherceggel és főleg protestáns feleségével, Mária Dorottyával mély barátságot kötöttek, a főhercegasszony mindent elkövetett a vendégek felgyógyulásáért, s a pesti zsidó misszió ötlete is ekkor merült fel.

A pesti zsidó misszió 1841-ben kezdte meg munkáját. Elsőként a kiváló tudós, Dr. John Duncan érkezett Pestre, ő azonban 1843-ban visszatért Edinburgh-ba, hogy elfoglalhassa a közben megalakult New College-ban a héber nyelv professzor székét. Duncant hamarosan többen követték Pestre, közülük a legjelentősebb az 1842–52 között Pesten dolgozó William Wingate. Wingate korábban sikeres glasgow-i üzletember volt, aki az intenzív skót hitéletnek köszönhetően visszatalált egyházához, s Wodrow hatására zsidó misszióra készült. 1841-ben Berlinbe ment, hogy németül és héberül tanuljon.⁹ Berlinben „német tanárom a magyar [református] egyház ifjú licenciátusa, Carl Schwartz volt, aki izraelitának született, később pedig a világ különböző tájain lett ismert és sikeres misszionárius” – emlékezett vissza Wingate az őt ért másik döntő hatásra.¹⁰ Naplójában gondosan feljegyezte az általa megtérített pesti zsidók nevét. 1852-ben kénytelen volt elhagyni Pestet, mert az osztrák hatóságok betiltották a missziós tevékenységet, így 1861-ig nem volt skót misszionárius Magyarországon. A skót misszionáriusok sikeresen működtek együtt a református Török Pállal és az evangélikus dr. Székács Józseffel, akik az áttértek keresztelését is végezték.

Az első áttért pesti zsidók nevét rangos skóciai kiadványok őrzik, angol nyelvű prédikációikat, Biblia-magyarázataikat napjainkban is kiadják, életükről méltatók, emlékkönyvek olvashatók. Az irodalom egybehangzóan a legsikeresebb misszióként szól a pesti zsidók körében végzett térítő munkáról. Ezt érdemes megjegyeznünk, mert a magyar szakirodalom alig tud a skót misszió 19. századi tevékenységéről, az a néhány írás pedig, amely szól róla, jóval sikertelenebbnek minősíti, mint a brit források. Nyilván arról van szó, hogy a zsidók térítése periférikus eseménye volt a protestáns történeseknek, amelyek középpontjában a teológiai főiskola létesítése állott. Török Pál biográfusa, Kiss Áron tud a Pestre érkezett angol (sic!) szabadegyházi papokról, akik „missziót akartak állítani a fővárosban lakó izraeliták között. Az akkori állapotok azonban ily szándéknak egyáltalán nem kedveztek s Török tanácsára történt, hogy egyelőre az angol gyarmat vallásos gondozását vették át”. Ugyanakkor Kiss Áron is beszámol a missziós vallásos estélyek, vasárnapi iskolák gyors sikeréről.¹¹ A teológiai főiskola

⁹ Uo. 1–7.

¹⁰ Uo. 8–9. Schwartz, Carl, 1817–1870, Porosz-Lengyelországban született, a porosz protestáns egyház térítette meg, a berlini egyetemen végzett. Wingate a magyar egyházhoz kapcsolta, ennek nincs nyoma. Vö. EWING, William (szerk.), *Annals of the Free Church of Scotland 1843–1900.*, Edinburgh, T. & F. Clark, 1914. I. 130.

¹¹ Kiss Áron, *Török Pál élete.* Bp., 1904, 51.

különösen sokat köszönhet a Pesten zsidótérítést végző skót kálvinisták anyagi és erkölcsi segítségének.

Magyarországon a nyilvános prédikálást tiltotta a törvény, József főherceg segítségével azonban magánházaat bérelhettek a hittérítők, s ott kezdték meg a munkát. Hétköznaponként német istentiszteleteket tartottak, valamint magánfoglalkozásokat az érdeklődő zsidók számára. Vasárnap délelőttönként angol, délután német nyelvű prédikáció volt, és vasárnapi iskola. Az érdeklődők kezdetben angol nyelvtanulási céljából keresték fel a missziói foglalkozásait.

A keresztény vallásra áttérés felgyorsította a pesti zsidó közösség néhány tekintélyes tagjának megkeresztelkedése. Nagy port vert fel Alexander Israel Saphir megtérése: a 62 éves családfő 42 éves feleségével, és valamennyi gyermekével együtt az első között keresztelkedett meg, 1843. június 7-én. Huszonegyéves Philipp fiát már 1842-ben megérintették a keresztény tanok, éppen a Wingate berlini mesterével, Carl Schwartz-cal történt találkozására nyomán; Philipp 1843 áprilisában keresztelkedett meg. A Saphir-család keresztelését Török Pál végezte.

E család története egyébként híven tükrözi a pesti zsidó misszió sikeres tevékenységét, s az áttértek áldozatos munkáját. Israel Saphir például a misszió kényszerű távolléte alatt is folytatta a pesti zsidók térítését. Philipp 1845-ben saját házában kezdte meg gyermekek számára a Biblia-órákat, majd a nagy érdeklődésre való tekintettel külön iskolát nyitott, amelyet 1848–49-ben már mintegy 120 gyermek látogatott. (1849 szeptemberében halt meg tüdőbajban.)¹² Maria Saphir a már többször említett Carl Schwartz felesége – és térítő társa – lett.

Az 1860-as évek előtt három magyar név szerepel a New College beiratkozási naplójában: Alfred Edersheimé, Alexander Tomoryé és Adolph Saphiré. Ők 1843-ban Dr. Duncannel együtt mentek Edinburgh-ba, ahol fél évig a professzor házában éltek és angolul tanultak. Eközben Edersheim és Tomory beiratkozott a New College-ba.

Adolph Saphir

Háromjuk közül Saphir¹³ a legérdekesebb és talán a legjelentősebb egyéniség. 1831 szeptemberében született Pesten. Mindössze 13 éves volt, amikor Duncan magával vitte Skóciába, soha többé nem tért vissza Magyarországra, édesapjával is csak egyszer találkozott, Berlinben. Féléves skóciai tartózkodás után sógorához, Carl Schwartz misszionáriushoz ment Berlinbe, ott járt iskolába 1847-ig. Mivel ekkor Schwartzot az egyház Amszterdamba rendelte, Saphir visszatért Skóciába. Neve több egyetem naplójában is feltűnik:

Az aberdeeni Marischal College-ba 1847–1851 között járt,¹⁴ miközben egy családnál házitanítószkodott. Az edinburgh-i New College-ba 1851. november

¹² Philipp (a keresztségben nyert nevén Róbert) iskolájáról Kiss Áron is szól: „Saphir Róbert, egy kikeresztelkedett izraelita, iskolát is alapított számukra, melyet az ő halála után atyja Saphir Samu vett a gondja alá s ez iskolában már 1850-ben 6 tanító tanította a keresztyén és a zsidó gyermekeket, kik közt a misszió a maga céljaihoz képest a keresztyén vallást izraelitának, keresztyénnek egyaránt tanította.” Kiss, i. m. 51.

¹³ Saphir életrajzát számos kiadvány közli. A legfontosabb: CARLYLE, Gavin, Rev., „Mighty in the Scriptures.” *A Memoir of Adolph Saphir, D. D.*, London, John F. Shaw & Co., 1893.

¹⁴ ANDERSON, Peter John (szerk.), *Fasti Academiae Mariscallanae Aberdonensis. Selections from the Records of the Marischal College and University 1593–1860*. Vol. I–III, Printed for the New Spalding Club, Aberdeen, 1889, 1898: Thomas G. Adolphus Saphir, filius]. *Alexandri S.T.*, in urbe Pesth, in Hungary t. t = tertian, azaz a bajan, semi, tertian és a magistrand közül kb. a harmadik évfolyamba iratkozhatott.

11-én iratkozott be, rendes diákként. John Bonar glasgow-i lelkész küldte, s az 1851–52-es tanévet végezte ott.¹⁵ 1853-ban az Edinburgh-i Egyetem bölcsészkarán irodalomra iratkozott be, harmadévre.¹⁶ Mindezzel párhuzamosan 1848-tól Glasgow-ba is járt teológiára, ahol 1854-ben kapott diplomát.¹⁷ Ifjú lelkészként Hamburgba rendelték zsidó misszionáriusnak (1854–56), azután pedig Angliában teljesített lelkészi szolgálatot.¹⁸

Számon tartják irodalmi munkásságát is: Hamburgban német nyelvű traktátusokat írt, beszédeit, Szentírás-magyarázatait többször kiadták. Ezért 1878-ban az Edinburgh-i Egyetem díszdoktorrá avatta.¹⁹

1891-ben halt meg.

Alfred Edersheim

1823-ban vagy 1824-ben született. Egyes források kiemelik színvonalas neveltetését, nyelvtudását (valószínűleg német anyanyelve mellett magyar, latin, görög, francia, héber, olasz). Állítólag angolul tudó zsidó vallású tanára bízta Wingate gondjaira, s így lett kálvinista. 1845-ben kapott lelkészjelölti oklevelet Edinburgh-ban, 1846-ban a romániai Jasiba rendelték zsidó misszióra, ahonnan 1847-ben visszatért Skóciába, s Aberdeenben lelkészkedett. 1863-ban Skóciából az angliai Torquay-ba helyezték át. Közben betegeskedett, tüdőbaját gyógyíttatni a Riviérára utazott. Bournemouth-ban telepedett le, és csatlakozott az anglikán egyházhoz. Ezután Dorsetshire anglikán vikáriusaként dolgozott. Egyházi irodalmi munkássága jelentős, ennek köszönhette, hogy többször hívták meg prédikálni (például a londoni Westminster Apátságba vagy a Lincoln's Inn jogi akadémia Warburton emlék-előadására. Élete végén a Cambridge-i Egyetem Septuaginta-előadója lett, 1889-ben bekövetkezett haláláig.²⁰

Alexander Tomory

1818-ban született a morvaországi Weisskirchenben. Kecskeméten tanult, majd Pesten medikushallgató lett. Ekkor találkozott a skót misszióval, s 1843-ban kálvinista hitre tért. Edinburgh-i teológiai tanulmányait 1847-ben fejezte be, majd Konstantinápolyban misszionáriusként dolgozott. 1895-ben halt meg. Konstantinápolyban 1862-ben született fia Aberdeenben és Lipcsében tanult teológiát, s ugyancsak hittérítő lett, Calcuttában.²¹

¹⁵ Edinburgh, New College, *Matriculation Book* (193. sz.) *Enrolment Book* (216. sz.).

¹⁶ University of Edinburgh, *Matriculation 1846–1861*, 1853. november 23-án, 1219. sz.

¹⁷ ADDISON, W. Innes (szerk.), *A Roll of the Graduates of the University of Glasgow. From 31st Dec, 1727 To 31st Dec, 1897*. Glasgow, James MacLehose & Sons, 1898. 540. ADDISON, W. Innes (szerk.), *The Matriculation Albums of the University of Glasgow. From 1728 to 1858*. Glasgow, James MacLehose & Sons, 1913. 476. 15428 sz. alatt: GUSTAVÚS ADOLPHUS SAPHIR filius natu tertius Alexandri missionarii apud civitatem de Pesh in Pannonia.

¹⁸ 1856–61: Laygate, South Shields; 1861–72: St. Mark's, Greenwich; 1872–80: Notting Hill, London; 1882–88: Belgrave, London.

¹⁹ *Alphabetical List of Graduates of the University of Edinburgh. From 1859 to 1888 (Both years included)*. Edinburgh, James Thin, [1889.] 76, 115.

²⁰ Edersheim életrajzi adatait lásd: EWING, i. m. I. 72., 146., illetve CARLYLE, Gavin, Rev., "Mighty in the Scriptures." *A Memoir of Adolph Saphir, D. D.*, London, John F. Shaw & Co., 1893. 49–51.

²¹ Tomory életrajzi adatait lásd: EWING, i. m. I. 345.

Az 1840-es években a magyar protestánsok törekvéseinek centrumában a pesti teológiai főiskola létesítése, a Pesten egyre terebélyesedő magyarajkú protestáns egyház szolgálata, lelki gondozása állt. E feladatok fáradhatatlan teljesítésében példászerűen együttműködött Török Pál és Székács József, mindketten a protestáns unió hívei. Török fenntartotta a skót népiskolát, a misszió kényszerű távozása után is. A pesti protestáns teológia 18. században született álma 1855-ben valósulhatott meg, a Pesten végzett hallgatók külföldi továbbtanulására azonban csak később kerülhetett sor. Az 1860-as években külföldi gyűjtés is segítette a peregrinációt, legfőképpen Török hajdani missziós barátai serénykedtek. A magyar és cseh lelkészjelöltek számára tett alapítvány történetéről hitelesen számol be 1877-ben egy hálás magyar ösztöndíjas, Csernáttoni Csiky Lajos:

„A zsidó misszió bizottsága 1862-ben küldöttséget menesztett Budapestre, oly utasítással, hogy útközben látogassa meg Csehországot is. A küldöttség tagjai voltak néhai Dr. Duncan hittanár [...] és Dr. Alex Moody Stuart, edinburghi lelkész [...] s mások. [...] Midőn összejött az egyetemes gyűlés, 1863. május 22-én Dr. Moody Stuart lelkész, mint a zsidó misszió bizottság elnöke, betérjesztvén jelentését [...] így szólt: »[...] Újabb időkig a tanulóknak nem engedtetett meg, hogy elhagyják az ausztriai tartományokat, de most már ez a szabadság megadott nekik s ha mi magunk némi világosság részesei vagyunk, annak közlésére határozottan leghathatósabb mód, ha [...] külföldi egyházak hittanhallgatóinak alkalmat nyújtunk, hogy hittani intézeteinket fölkeressék. Négy alapítványt óhajtunk megnyitni, kb. 50 fonttal mindeniket három évre – kettőt Csehország, kettőt Magyarország számára. [...] Egyetértőleg a jelentés ajánlatával, az egyetemes gyűlés elrendeli, hogy ezen alapítványok kezelése a zsidó misszió a kontinentális bizottságok elnökeinek, s az edinburgh-i és glasgowi szabad egyházi kollégiumok igazgatóinak kezeiben legyen, utasítván őket jelenben előnyt adni az alapítványok kiadásánál Magyar- és Csehország protestáns egyházaiból jött tanulóknak.« Az alapítvány kezelése [...] sokkal egyszerűbben megy, amennyiben a folyamodókat a zsidó misszió bizottság elnöke veszi föl, s a bizottság utólagos jóváhagyásának reményében ő utalványozza a szokásos évnegyedi járulékot is. [...] Az évenként adott összeg 60 fontra emeltetett egy-egy ifjú részére s ellátnak útiköltséggel is.”²²

Alexander Moody Stuart 1863-ban jelezte Töröknek, hogy unokaöccse, Andrew Moody Magyarországra indul, hogy az iskolai munkában segítsen Rudolf Koenig misszionáriusnak, akit aztán fel is váltott az igazgatói székben.²³ Közben e pesti iskolával sokasodtak a gondok, mert Németországból érkeztek a tanárok, Törököt tehát aggasztotta a magyarul nem vagy kevésbé tudó gyermekek magyar nyelven

²² CSERNÁTTONI CSIKY Lajos, *A Skót Szabad Egyház ismertetése*. Debrecen, 1877. 53–55. Csernáttoni c munkáját Dr. A. Moody Stuartnak ajánlotta. Az alapítványról lásd még: PAP László-BUCSAY Mihály (szerk.), *A Budapesti Református Theológiai Akadémia története. 1855–1955*, Bp., 1955. 31–32, 69., Kiss Áron, *i. m.* 200–205.

²³ EWING, *i. m.* I. adatai: Alexander Moody Stuart, 1809–1898, a teológia doktora, két évi hittérítő munkától eltekintve Edinburgh-ban volt egész életében, s szoros kapcsolatot tartott a pesti misszióval. Andrew Moody, a teológia doktora, 1837-ben született, s a kötet kiadásakor még élt. 1864-ben küldték először Pestre, majd 1871-ben áthelyezték Prágába, s 1878-ban tért vissza Budapestre. Rudolf Koenig, 1816–1894, Dantzigből származott, Pesten kívül Konstantinápolyban volt misszionárius.

történe továbbtanulása. A misszió skóciai irányítói ez ügyben Török tanácsát fogadták meg, s így az iskola német orientációját visszaszorították. Maga Andrew Moody az 1870-es években megtanult magyarul, s a német tanítókat magyarra tanította, akik aztán – az állampolgári eskü letétele után – hazánkban, magyarul tanítóskodtak.²⁴

Lassan kialakult tehát a rend: a pesti teológia végzett hallgatói közül a legjobbak külföldön folytatták tanulmányaikat, a legtöbben Edinburgh-ban és Utrechtben.

Az első két ösztöndíjas lelkész: Dapsy László és Dömötör János az 1865–66-os tanévet töltötte Edinburgh-ban, s őket a század végéig még mintegy ötven diák követte.

Így jött létre e különös „összefonódás” zsidó misszió, zsidó iskola és a (buda)pesti református teológiai főiskola között, melyről a magyar egyház-, művelődés- és oktatástörténet alig tud. Skóciában viszont kiadványt jelentettek meg a pesti zsidó misszió csaknem százéves történetéről: a *Duna királynője* című kötet az utolsó pillanatban, 1937-ben – szomorú fináléként – tekinti át a budapesti „zsidó iskola” sikeres történetét.²⁵

*

Az alábbiakban az edinburgh-i New College-ba 1843 és 1900 között beiratkozott diákok névsorát közlöm, a kéziratos kötetek alapján.²⁶ A fél évszázad során változtak az előírások, így a beiratkozásnál nem ugyanazon adatokat kellett rögzíteni.

Az anyakönyvben (Matriculation) a neveken kívül általában szerepelt az adatok között a születés helye (előírás szerint a megye), s kezdetben a fakultás (ez a New College-ban mindig a teológiai). Később feltüntették a diploma megszerzésének helyét is.

A beiratkozási napló (Enrolment) gyakran jelezte a diák végzettségét, eredeti (magyarországi) és skóciai egyházközségét, valamint a hallgatót ajánló lelkész nevét.

Az anyakönyv volt fontosabb, először oda írták be a jelentkező adatait, s a beiratkozási naplóba ennek alapján jegyezték be azonosító adatként a matrikuláció számát. Néha az is előfordult, hogy a matrikuláció után nem vezették át az adatokat az *Enrolment*-be. A diákok adatait a beiratkozás mindkét könyvéből gyűjtöttem.

Az eredeti dokumentumokon nem változtattam, meghagytam az angol szavakat, a magyar helységneveknek az anyakönyvekben szereplő formáját, szükség esetén föloldottam, illetve magyaráltam a rövidítéseket, s jeleztem a többszöri beiratkozást.

²⁴ KISS Áron, i. m. 219–220.

²⁵ KINGHT, Rev. G. A. F., *The "Queen of the Danube". An Account of the Church of Scotland's Jewish Mission in Budapest*, Edinburgh, 1937: legnagyobb sikerük az I. világháború után felfejlesztett elemi, közép- és kereskedelmi iskola, lányok részére. A kiadvány idején az iskola 375 tanulója közül 300 volt zsidó és vett részt a napi biblia órákon. Ők szervezték az egyetlen zsidó lánycserkészcsapatot is (Girl Guides).

²⁶ L. a New College eredeti *Matriculation Book* és *Enrolment Book* példányait. A New College-ban 1843–1943 között tanult külföldi hallgatók névsorát e könyvek alapján összeállította J. ROBB (*Matriculation List of Overseas Students at New College, Edinburgh 1843–1943*), mely gépiratot a Könyvtár rendelkezésemre bocsátotta. Robb listája – a betűhibákat leszámítva – pontos és alapos.

BEIRAT- KOZÁS IDEJE	MAT- RIKU- LÁCIÓ SZÁMA	NÉV	SZÜL. HELY	ISK.	EGYETEM (VÉGZETTSÉG)
1843.		Alfred Q. W. Edersheim			
		Alex B. W. Tomory			(mindkettejük ajánlója: Dr. Duncan)
1851.		Adolph Saphir, Pesth			
1865.					
nov. 13.	95.	Ladislaus DAPSY	Miskolc	—	Debrecen
nov. 13.	96.	John DÖMÖTÖR	Dunaszent- györgy	—	Pest
1866.					
nov. 19.	99.	Lewis TABAJDY	Nagy Zerind	Debrecen	Debrecen
nov. 19.	100.	Lewis KOMÁROMY	Makó	Nagy Kőrös	Pest
1867.					
nov. 11.	27.	Lewis TABAJDY II.			
nov. 11.	28.	Francis BARÁTH	Hungary	Nagy Kőrös	Pest
1868 — 1869.					
nov. 17.	117.	Francis NAGY	Gidófalva	Pest	Pest
1870. — 1871.					
nov. 9.	85.	Ladislaus LOSHONCZY	Hungary	—	Pest
1872. — 1873. — 1874.					
nov. 6.	7.	Francis MARK	Hungary	—	Certificatis Révész ²⁷ & other Hungarians ²⁸
1875.					
nov. 5.	5.	Francis MARK II.			
nov. 5.	6.	Lewis CSIKY	Hungary	—	Superintend[ent] Révész, Also College of Debreczen, ²⁹ a licentiate ³⁰
nov. 5.	7.	Gabriel JÁNOSI	Hungary	—	licentiate

²⁷ Révész Bálint (1816–1891) református püspök.

²⁸ Bizonyítvány Révésztől és másoktól.

²⁹ [ajánló:] Révész superintendens, továbbá a Debreceni Kollégium.

³⁰ Licentiate: licenciátus (lelkészjelölt).

1876.					
nov. 7.	65.	Lewis CSERNÁTONI CSIKY [= Lewis CSIKY] II.			
nov. 7.	66.	Andrew BETHLENDY	Hungary	—	Collegium Debrecinense, candidate ³¹
nov. 7.	67.	Lewis LÉVAY	Hungary	— candidate	College Pesth,
1877.					
nov. 9.	17.	Peter AMBRUS	—	—	Debrecen
nov. 13.	123.	Andrew BETHLENDY II. ³²			
1878.					
nov. 8.	16.	Emile SAGE	Hungaria	—	Basel & Neuchatel
nov. 13.	88.	Josephus SZALAY	Hungary	— licentiate of theology	College Pest
nov. 13.	90.	Franciscus KECSKEMÉTI	Hungary	—	College Pest
1879.					
nov. 7.	15.	Josephus SZALAY II.			
1880.					
nov. 8.	63.	Gustavus JURANY	Hungary	Budapest	Sup. Török B[achelor of] D[ivinity] ³³
nov. 8.	64.	Stephanus FA	Hungary	—	L[icentiate of] D[ivinity]
nov. 8.	65.	Stephen BENKŐ	Hungary	Budapest from College ³⁴	Cert[ificate]
nov. 8.	66.	John FÁNCSIK	Hungary	Pápa	Cert[ificate] from G[eneral] Assembly ³⁵
1881.					
nov. 4.	11.	Stephen BENKŐ II.		Budapest	Rev. J. G. Cunningham ³⁶
nov. 4.	12.	Sigismund CSULÁK	—	—	Nagy Enyed Rev. J. G. Cunningham
nov. 4.	13.	Francis SIMON	—	—	Budapest Rev. Andreas Moody

³¹ Candidate: jelölt.

³² Valószínűleg Ambrus írta be Bethlendyt, mert a matrikulációban a 123. sz. alatt is – tévesen – Ambrus neve szerepel. Az *Enrolment book*-ban azonban Bethlendy neve is megtalálható, sőt lakáscímüket is feltüntették: Ambrus a Drumdragan Street 16, Bethlendy a 17. sz. alatt lakott.

³³ Bachelor of Divinity: a teológia baccalaureusa.

³⁴ Certificate: bizonyítvány.

³⁵ General Assembly: egyetemes gyűlés.

³⁶ Rev. Cunningham: John George Cunningham, a teológia doktora, 1835-ben született Edinburgh-ban, 1876-tól az edinburgh-i St. Lukes (Szt. Lukács) templom lelkésze.

nov. 4. 1882.	14. Julius TEREK Prof. Balogh ³⁷	—	—	Debrecen
nov. 6.	31. Sigismund CSULÁK II.			
nov. 6.	32. Julius TEREK II.			
nov. 6. 1883.	79. Francis SIMON II.			
nov. 14.	139. Henry W. MOLNÁR	Bohemia	Vienna	Testimony of Vienna [=Bécs] College
nov. 14. 1884.	147. Lewis CSIZMADIA	Hungary	Pápa	—
nov. 14.	138. Ernestus SIKÓ	Hungary	—	M.A. ³⁸
nov. 14.	139. Gregorius SZÓTS	Hungary	Budapest	M.A.
nov. 14.	140. Kálmán TÓTH	Hungary	—	M.A.
nov. 14. 1885.	141. Daniel KÓCSI	Hungary	Budapest	M.A.
nov. 13.	139. Gregory SZÓTS II.			licenciate
nov. 13.	140. Stephan SÜLYOK	Debrecen	—	licenciate
nov. 13.	141. Kálmán TÓTH II.			licenciate
nov. 13. 1886.	144. Daniel KÓCSI II.			licenciate
nov. 9.	1. Stephen PAP	Bonyhád	Budapest	Candidate
nov. 9.	2. Lewis SZABÓ	Transilvania	N. Enyed	Candidate
nov. 9.	99. John BUDAI	Hungary	Debrecen	Candidate
nov. 9. 1887.	100. Zoltán TÖRÖK	Hungary	Debrecen	Candidate
nov. 7.	5. Zoltán TÖRÖK II.			
nov. 7.	6. Lewis SZABÓ II.			
nov. 7.	7. Johannus BUDAI II.			
nov. 7. 1888.	8. Stephen PAP II.			
nov. 14.	57. Andrew HAMAR	Hungary	Budapest	Candidate
nov. 15. 1889.	95. Emeric MINDSZENTI	Hungary	Debrecen	Candidate
nov. 15.	151. Georg GÜLYA	Hungary	Debrecen	Candidate

³⁷ Balogh Ferenc (1836–1913) debreceni teológia professzor. 1863–65-ben két évig külföldön tanult: Párizsban, Londonban, Edinburgh-ban (vö.: ZOVÁNYI Jenő [dr. Ladányi Sándor, bőv.], *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp., 1977/3). Az edinburgh-i anyakönyvben nem szerepel, Csernátoni Csiky tanulmányához azonban, már professzorként, fűzi az alábbi jegyzetet: „Tartós hálával emlékezem én is a skót szabad egyházra, Edinburgh új kollégiumára; az ott töltött hónapokat életem legszebb szaka egyikének tartom. Hasonló hálás érzelemmel s tisztelettel viseltetem Dr. Moody Stuart kegyes lelkész úr iránt... Debrecen, 1877. febr. 15. Balogh Ferenc hittanár” (CSERNÁTONI CSIKY, *i. m.* 55.) HÖRCSIK kéziratában ugyancsak jelzi Balogh Ferenc edinburgh-i képzését, ő Balogh Debrecenben található kéziratot naplóját hozza erre bizonyítékkul.

³⁸ M. A.: Master of Arts (bölcész magister).

1890.					
nov. 10.	3.	Elemér BALOGH	Hungary	Budapest	Candidate
nov. 10.	4.	Stephen HAMAR	Hungary	Budapest	Candidate
1891.					
?	85.	Francis BALOGH	Hungary	Debrecen	Dr. Baczoni ³⁹
?	87.	Géza MIKLÓS	Hungary	Budapest	Alexius Petri ⁴⁰
1892.					
nov. 7.	2.	Emerik LUKÁCSI	Hungary	Budapest	Petri Elek
nov. 7.	113.	Leopold COHN	Hungary	—	Rev. Dr. Wilson ⁴¹
1893.	—				
1894.	—				
1895.					
okt. 24.	80.	Béla SZÁSZ	Hungary	Kolozsvár	Budapest Rev. A. Moody ⁴²
1896.					
nov. 2.	120.	KOVÁCS László	Hungary	N.Enyed	Cand. Theol.
1897.					
nov. 5.	101.	Richard BIBERAUER	Hungary	Budapest Berlin Vienna	M.A. Dr. Moody
?	—	József VÁSÁRHELYI Dr.	Hungary	Budapest	Ev. ref. Dr. Moody
1898.					
okt. 26.	68.	Béla TANKÓ	Hungary	Kolozsvár	Cand. Min[ister] ⁴³ Rev. Cunningham
1899.					
nov. 17.	89.	John MOLNÁR	Hungary	Budapest	Dr. A. Moody
nov. 17.	90.	Béla SÖRÖS	Hungary	Budapest	Dr. A. Moody

³⁹ Dr. Baczoni Lajos, 1892–93-ban a debreceni jogakadémia első dékánja.

⁴⁰ Petri Elek (1852–1921) pesti teológia professzor.

⁴¹ Rev. Dr. Wilson: James Hood Wilson, a teológia doktora, 1828-ban született Duns-ban, edinburgh-i lelkész, Alexander Moody Stuarttal és John George Cunninghammal fiatalkorától együtt dolgozott.

⁴² Dr. A[ndrew] Moody: lásd a 24. sz. jegyzetet.

⁴³ Minister: lelkész.